

Heideggerovo mišljenje arhitekture

Predloženi esej *Gradnja Obitavanje Mišljenje* nastao je kao zapis predavanja što ga je možda najveći filozof ili, bolje rečeno, mislilac 20. stoljeća Martin Heidegger održao u Darmstadtu na konferenciji *Čovjek i prostor (Mensch und Raum)* 5. kolovoza 1951. godine. Raspravu je nakon predavanja moderirao Otto Bartning, a slušatelji i diskutanti bili su većinom arhitekti, poput Paula Bonatza i Richarda Rimmerschmidta. Među njima je bio i budući arhitekt zgrade Berlinske filharmonije i Njemačke nacionalne knjižnice Hans Scharoun, ali i neki sociolozi poput Alfreda Webera, filozofi poput Hansa-Georga Gadamera i Joséa Ortege y Gasset. Tekst slijedi osvrt Marija Kopića na Heideggerov esej.

GRADNJA OBITAVANJE MIŠLJENJE

MARTIN HEIDEGGER Pokušat ćemo misliti o obitavanju i gradnji. Mišljenje o gradnji nipošto ne umišlja da je našlo zamisao gradnje ili čak da gradnji postavlja pravila. Ovaj misaoni pokušaj uopće ne predstavlja gradnju iz graditeljstva i tehnike, nego ide za tim da gradnju vrati u područje u koje spada sve što *jest*.

Pitamo: 1. Što je obitavanje? 2. U kojoj mjeri gradnja spada u obitavanje?

1.

Do obitavanja, tako se čini, prispjevamo tek preko gradnje. Gradnja ima za cilj obitavanje. Ipak, sve građevine nisu istodobno obitavališta. Most i zrakoplovna luka, stadion i elektrana su građevine, no nisu nikakva obitavališta; željeznička postaja i autoput, ustava i tržnica su građevine, no nikakva obitavališta. Ipak, imenovane građevine stoje u području našeg obitavanja koje seže dalje od ovih građevina, no svejedno nije ograničeno na obitavanje. Vozač kamiona je na autoputu kod kuće, ali on ipak ondje nema svoje prenoćište; radnica je u predionici kod kuće, ali tamo ipak ne obitava; glavni inženjer je u elektrani kod kuće, ali on tamo ne

obitava. Spomenute građevine ugošćuju čovjeka. On ih nastava, naseljava, a ipak u njima ne obitava, ako obitavanje znači samo to da imamo neko prenoćište. Pri današnjoj oskudici stanova već ovo djeluje zapravo umirujuće i razvedrujuće; stambene zgrade odista pružaju utočište; stanovi mogu danas biti dobro raspoređeni, laki za gospodarenje, pristupačni cijenom, otvoreni zraku, svjetlu i suncu, no ipak: Jamče li stanovi u sebi već jamstvo da se u njima zbiva *obitavanje*? Sve građevine, koje uopće nisu nikakvi stanovi, ostaju sa svoje strane određene obitavanjem ako služe obitavanju ljudi. Tako bi obitavanje u svakom slučaju bilo cilj koji predstoji svakoj gradnji. Obitavanje i gradnja stoje jedno spram drugog u odnosu cilja i sredstva. Ali sve dok mislimo samo to, uzimamo obitavanje i gradnju kao dvije razdvojene djelatnosti i pritom predstavljamo nešto ispravno. Unatoč tomu, shemom cilj-sredstvo zastiremo bitne odnose.

Gradnja, naime, nije samo sredstvo i put do obitavanja, gradnja je u sebi samoj već obitavanje. Tko nam ovo kazuje? Tko nam uopće daje neku mjeru kojom ćemo bit obitavanja i gradnje premjeriti? Riječ koja nam govori o biti neke stvari dolazi nam iz govora, pretpostavimo li da cijeni-mo njegovu (govora) vlastitu bit. U međuvremenu tutnji Zemljinom kuglom jedno neobuzdano, no ujedno spretno besjedenje, pisanje i emitiranje iskazanog. Čovjek se ponaša kao da je *on* tvorac i gospodar govora, dočim je zapravo *govor* taj koji ostaje gospodarom čovjeka. Od strane čovjeka isforsirani odnosi gospodarenja možda su prije svega ono što bit govora nagoni u neudomaćeno. Dobro je da držimo do brižljivosti govora, ali nam to ne pomaže sve dok nam govor služi sa-

mo kao sredstvo izražavanja. Među svim pozivima kojima mi, ljudi, sa svoje strane možemo pomoći da se izgovore, govor je najviši i posvuda prvi poziv.

Što zapravo znači gradnja? Starovisokoj-njemačka riječ za graditi [*bauen*], *buan* znači *wohnen*, obitavati. To će reći: ostajati, boraviti. Pravo smo značenje drevne riječi *bauen*, naime *wohnen*, obitavati, zagubili. Jedan zaostali trag još je sačuvan u riječi *Nachbar*, susjed. Susjed je *Nachgeburt*, *Nachgebauer*, što je zapravo onaj koji obitava u blizini [*in der Nähe*]. Drevne riječi *buri*, *büren*, *beueren*, *beuron* – sve označuju obitavanje, mjesto obitavanja, odnosno obitavalište. Stara riječ *buan* sada nam zapravo ne kazuje samo da je graditi autentično obitavati nego nam daje najprije jedan mig kako moramo misliti s njezine strane imenovano obitavanje. Kada je posrijedi besjeda o obitavanju, obično predstavljamo neko zadržavanje što ga čovjek provodi kao i mnoge druge načine zadržavanja. Ovdje radimo, a ondje obitavamo. Mi ne obitavamo pu-

STANOVI MOGU DANAS BITI DOBRO RASPOREĐENI, LAKI ZA GOSPODARENJE, PRISTUPAČNI CIJENOM, OTVORENI ZRAKU, SVJETLU I SUNCU, NO IPAK: JAMČE LI STANOVI U SEBI VEĆ JAMSTVO DA SE U NJIMA ZBIVA OBITAVANJE?

ko, tako da bi to bila malone nedjelatnost, nego smo u nekoj službi, obavljamo poslove, putujemo i stanujemo na putu naizmjenice, čas ovdje, čas ondje. Graditi izvorno znači obitavati. Gdje riječ *bauen* (graditi) slovi još izvorno, ona ponajprije kaže: *koliko daleko* seže bit obitavanja. *Bauen*,

buan, bhu, beo njemačka je riječ *jesam* [*bin*] u promjenama: *ich bin*, ja jesam, *du bist*, ti jesi, sve do forme imperativa: *sei*, budi! Što onda znači *ich bin*, ja jesam? Stara riječ *bauen*, kojoj ono *bin*, jesam, pripada, glasi: *ich bin*, ja jesam, *du bist*, ti jesi – to će reći: *ich wohne*, ja obitavam, *du wohnst*, ti obitavaš. Način kako ti jesi i ja jesam, način po kojem mi ljudi na Zemlji *jesmo*, jest *Buan, das Wohnen*, obitavanje. Biti čovjekom znači: biti na Zemlji kao smrtnik, odnosno obitavati. Stara riječ *bauen* kaže da čovjek *jest* ako *obitava*, dakle ovdje riječ *bauen* znači ujedno: gajiti i njegovati, naime *Acker bauen*, obrađivati njivu, *Reber bauen*, gajiti vinograd. Takva gradnja ovdje čuva, naime rast, koji od sebe u svojim plodovima sazrijeva. Graditi u smislu gajiti i njegovati nije nikakva izrada. Brodogradnja i gradnja hrama, naprotiv, izrađuju na određen način sami svoje djelo. Gradnja je ovdje, za razliku od njegovanja, neko podizanje. Oba načina gradnje – graditi kao njegovati, latinski *colere, cultura* i graditi kao podizati građevinu, *aedificare* – obuhvaćena su u autentičnoj gradnji, obitavanju. Gradnja kao obitavanje, to jest biti na zemlji, unaprijed ostaje nešto *Gewohnnte, uobičajeno* za svakidašnje iskustvo ljudi, kako to govor već lijepo kaže. Time ona zakoračuje iza različitih načina na koje se obitavanje ispunja, iza djelatnosti njegovanja i podizanja. Ove djelatnosti posljedično zahtijevaju ime *bauen* i s njim stvar gradnje za sebe same u posjed. Autentični smisao gradnje, naime obitavanje, pada u zaborav.

Ova prigoda najprije izgleda tako kao da je posrijedi samo neki proces unutar pučke preinake značenja riječi. No u tome se uistinu krije nešto odlučujuće, naime: obitavanje se više ne iskušava kao bivstvo-

vanje čovjeka; obitavanje nije mišljeno ni kao temeljna crta ljudskog bivstvovanja.

Da govor u neku ruku opoziva autentično značenje riječi *bauen*, naime *obitavanje*, svjedoči izvornost ovog značenja: jer kod bitnih riječi govora pada lako u zaborav njihova autentična iskazanost, u skladu s prije iznesenim mislima. Tajnu ovog procesa čovjek je jedva promišljao. Govor uskraćuje ljudima njihovo jednostavno i visoko govorenje. No time ne zanijemi začetni poziv, nego samo zašuti. Čovjek dakako propušta poštovati tu šutnju.

Slušamo li pak ono što govor u riječi *bauen* kazuje, tada čujemo troje:

1. Gradnja je zapravo obitavanje
2. Obitavanje je način na koji jesu smrtnici na zemlji
3. Gradnja kao obitavanje razvija se u gradnju koja njeguje, naime rast, i u gradnju koja podiže građevine.

Promislimo li to troje, tad ćemo razaznati mig i uočiti sljedeće: što je gradnja građevina u svojoj biti, ne možemo dostatno *pitati*, uopće neprimjereno odlučiti toliko

**SLOBODAN
ZAPRAVO ZNAČI
BITI SAČUVAN;
ČUVANJE NE
POČIVA SAMO
NA TOMU DA MI
ZAKLONJENO NI-
ČEMU NE IZLAŽE-
MO; AUTENTIČNO
ČUVANJE JE NE-
ŠTO POZITIVNO
I ZBIVA SE ONDA
KADA MI NEŠTO
UNAPRIJED U
NJEGOVOJ BITI
OSTAVIMO**

dugo dok ne mislimo na to da svaka gradnja jest u sebi neko obitavanje. Mi ne obitavamo zato što smo gradili, nego gradimo i gradili smo zato što obitavamo, što znači da smo *kao obitavatelji*. Ali u čemu počiva bit obitavanja? Poslušajmo još jednom

ono što nam govori govor: starosaksonsko *wunon*, gotsko *wunian*, znači isto što i stara riječ *bauen*, ostajanje, boravljenje. No gotsko *wunian* jasnije nam kaže kako ovo ostajanje iskušavamo. *Wunian* znači: biti zadovoljan, umiriti se, ostati u miru. Riječ *Friede* (mir) znači *das Freie*, ono slobodno, *das Frye*, a *fry* (slobodan) znači: sačuvan od šteta i opasnosti, sačuvan pred/od..., tj. sačuvan/pošteden. Slobodan zapravo znači biti sačuvan. Čuvanje ne počiva samo na tomu da mi zaklonjeno ničemu ne izlažemo. Autentično čuvanje je nešto *pozitivno* i zbiva se onda kada mi nešto unaprijed u njegovoj biti ostavimo, kada nešto naročito u njegovu bit natrag sklonimo – ono je odgovarajuće riječi osloboditi [*freien*]: ograditi [*ein-frieden*]. Obitavati, umiriti se, znači: ostati ograđen u slobodno, tj. u slobodno što svako pojedino u njegovoj biti uščuva. *Temeljna crta obitavanja jest ovo čuvanje*. Ono prožima obitavanje u svoj njegovoj širini. Ta nam se širina pokazuje čim pomislimo na to da bivstvovanje čovjeka počiva u obitavanju, u smislu boravka smrtnika na zemlji.

No *na zemlji* znači *već ispod neba*. Pod oboje *zajedno* mišljeno je *ostajanje pred božanstvenicima* i uključuje *zajedničko pripadanje ljudi*. Iz *izvornog* jedinstva pripadaju u jedno četvero: zemlja i nebo, božanstvenici i smrtnici.

Zemlja je ona koja služeći nosi, cvatući daje plodove, koja je raširena u stijenje i vode, izbija u raslinje i zvjerinje. Kažemo li zemlja, tada s njom već mislimo ostalo troje, čak i ako ne mislimo jedinstvo četvero. Nebo je nadsvođujući sunčev hod, mjesecov tijekom što mijenja lik, lutajuće sjajenje zvijezda, doba godine i njihova mijenja, svjetlo i suton dana, tama i jasnoća noći, gostoljublje i negostoljublje vreme-

**OBITAVANJE
JE, VEĆ NEKO
BORAVIŠTE
PRI STVARIMA;
OBITAVANJE
KAO ČUVANJE
POHRANJUJE
ČETVORSTVO U
ONOM PRI ČEMU
SMRTNICI BORA-
VE: U STVARIMA**

na, ptičje jato u letu i plavetna dubina etera. Kažemo li nebo, tada s njim već mislimo ostalo troje, čak i ako ne mislimo jedinstvo četvero. Božanstvenici su navješćujući vjesnici božanstva. Iz svetog vladanja ovih pojavljuje se bog u svojoj nazočnosti ili se pak uskraćuje u svojem skrivanju. Imenujemo li božanstvenike, tada mislimo i na ostalo troje, čak i ako ne mislimo jedinstvo četvero.

Smrtnici su ljudi. Nazivaju se smrtnicima jer mogu umrijeti. Umrijeti znači uzmagati smrt *kao* smrt. Samo čovjek umire, i to neprestano, dok ostaje na zemlji, ispod neba, pred božanstvenicima. Imenujemo li smrtnike, tada mislimo i na ostalo troje, čak i ako ne mislimo na jedinstvo četvero. Ovo jedinstvo nazivamo četvorstvo. Smrtnici su u četvorstvu ako *obitavaju*. Temeljna crta obitavanja je čuvanje. Smrtnici obitavaju tako da čuvaju [*schonen*] četvorstvo u njegovoj biti. Primjereno tomu je obitavajuće čuvanje četverostruko. Smrtnici obitavaju ako *spašavaju* zemlju – riječ *retten*, spasiti, uzimamo u starom smislu što ga je još Lessing poznavao. Spašavanje nije samo otrgnutost od opasnosti, spasiti izvorno znači: nešto u njegovoj vlastitoj biti osloboditi. Spasiti zemlju nešto je više nego iskoristiti ili čak namučiti. Spašavanje zemlje ne znači obrađivanje ni podređivanje, odakle je samo jedan korak do neobuzdana iskorištavanja.

Smrtnici obitavaju ako prihvaćaju nebo kao nebo. Oni ostavljaju sunce i mjesec njihovoj kretnji, zvijezde njegovoj putanji, doba godine njihovu blagoslovu i nepravdi, oni ne čine noć danom, a dan hajkaškim neminom.

Smrtnici obitavaju ako očekuju božanstvenike kao božanstvenike. Oni održavaju sebe u

**U KOJOJ MJERI
GRADNJA SPADA
U OBITAVANJE?
ODGOVOR NA
OVO PITANJE
POJAŠNJUJE
NAM ŠTO GRADNJA,
MIŠLJENA IZ BITI
OBITAVANJA,
ZAPRAVO JEST;
OGRANIČUJEMO SE
NA GRADNJU U
SMISLU PODIZANJA
STVARI I PITAMO:
ŠTO JE IZGRAĐENA
STVAR?**

nadi nasuprot beznadnom. Oni čekaju znak njihova došašća i ne prepoznaju znak njihova manjka. Oni ne čine sebi bogove i ne obavljaju službu kumirima. U nesreći oni još čekaju uskraćeni spas.

Smrtnici obitavaju ako svoju vlastitu bit, naime da uzmažu smrt kao smrt,

privode u uporabu te mogućnosti, tako da je smrt dobra. Privoditi smrtnike u bit smrti nipošto ne znači postaviti smrt za cilj kao praznu ništost; to također ne znači pomračiti obitavanje nekim slijepim piljenjem u kraj.

U spašavanju zemlje, u prihvaćanju neba, u iščekivanju božanstvenika, u privođenju smrtnika prigada se obitavanje kao četverostruko čuvanje četvorstva. Čuvati znači: štiti četvorstvo u njegovoj biti. Što je uzeto u zaštitu, mora biti skriveno. Gdje pohraniti obitavanje kada ono čuva četvorstvo, njegovu bit? Kako smrtnici ispunjavaju obitavanje kao

čuvanje? Smrtnici ovo nikako ne mogu ako je obitavanje samo boravište [*Aufenthalt*] na zemlji, ispod neba, pred božanstvenicima, sa smrtnicima. Obitavanje je, štoviše, već neko boravište pri stvarima. Obitavanje kao čuvanje pohranjuje četvorstvo u onom pri čemu smrtnici borave: u stvarima.

Boravište pri stvarima nije prikazano spomenutoj četverostrukosti čuvanja kao nešto peto, nego naprotiv: boravište pri stvarima jedin(stven)i je način kako se četverostruko boravište u četvorstvu svagda jedinstveno ispunjava. Obitavanje čuva četvorstvo ako unosi njegovu bit u stvari. Same stvari spašavaju četvorstvo *samo onda* kada su one same puštene *kao* stvari u svojoj biti. Kako se to zbiva? Tako da smrtnici njeguju rastuće stvari, a da one koje ne rastu, posebno podižu. Njegovanje i podizanje gradnja je u užem smislu. *Obitavanje* je, ako pohranjuje četvorstvo u stvari, kao ovo pohranjivanje – *gradnja*. Time smo na putu da postavimo drugo pitanje:

2.

U kojoj mjeri gradnja spada u obitavanje? Odgovor na ovo pitanje pojašnjuje nam što gradnja, mišljena iz biti obitavanja, zapravo jest. Ograničujemo se na gradnju u smislu podizanja stvari i pitamo: Što je izgrađena stvar? Primjer našeg promišljanja neka bude most.

Most se izvija *lako i snažno* iznad rijeke. Ne povezuje već prisutne obale. Tek u prijelazu mosta susreće se obala kao obala. Most ih pušta ležati jednu naspram druge. Druga strana je mostom postavljena naspram prve. Obale se također ne protežu kao ravnodušne granice duž tvrde zemlje obala rijeke. Most s obalama svagda donosi oba rastojanja pozadinskog obalnog predjela prema ri-

jeci. Most donosi rijeku, obalu i zemlju u međusobno susjedstvo. Most *sabire* zemlju kao krajolik oko rijeke. Tako je on provodi okolnim predjelom. Potpornji mosta nose, počivajući u koritu rijeke, zamaš luka, koji vodi rijeke ostavlja njezin put. Moći vodu mirno i bodro prepuštati, moći bujicu za oluje ili otapanja snijega zatvoriti u trgajućem zibanju ispod gotičkog luka – to znači da je most spreman za vrijeme neba i njegovu čudljivu bit. Također, ondje gdje most natkriva rijeku, on ipak usmjeruje njezino strujanje nebu, jer je za trenutak uzima u okrilje vrata luka i iz toga opetovano oslobađa.

Most ostavlja rijeci njezin put, jamčeći istodobno smrtnicima njihov put, da bi od zemlje do zemlje išli i putovali. Mostovi provode na različite načine. Gradski most vodi od utvrde do crkvenog trga, riječni most nosi automobile i kolsku zapregu od središnjeg pokrajinskog grada do okolnih sela. Neznatni potočni prijelaz starog kamenog mosta pruža žetvenim vozilima njihov put od poljane do sela, nosi drveni tovar od poljske staze do zemaljskog puta. Mostovi na autoputu upregnuti su u linijsku mrežu proračunljivog, najbržeg prometa na velike udaljenosti. Svagda i svaki put drukčije most provodi, tamo i ovamo, oklijevajuće i nagle ljudske putove, kako bi ljudi stigli na drugu obalu i, naposljetku, kao smrtnici prispjeli na drugu stranu. Most nadvija čas visoko, čas nisko rijeku i sutjesku: zadržavaju li ili zaboravljaju smrtnici to nadvijajuće mosta, da – oni su svagda već na putu posljednjem mostu – ustvari teže prekoračiti svoju običnost i nesretnost kako bi sebe doveli pred sveto božansko. Most *sabire* kao nadilazeći prijelaz pred božanstvenicima. A njihova se prisutnost može promišljati i vidno joj se može biti *zahvalan*,

kao u figuri sveca mosta, a može ostati i zastrta ili čak odbačena.

Most *sabire* kod sebe na *svoj način* zemlju i nebo, božanstvenike i smrtnike.

Sabiranje znači, po jednoj staroj riječi našeg jezika, *stvar* (*thing*). Most jest – i to *kao* označeno sabiranje četvorstva – neka *stvar*, *ein Ding*. Misli se, dakako, da je most najprije i zapravo neki *puki* most. Naknadno i prigodno mogao bi još štošta izražavati. Kao takav izražaj on postaje naknadno simbolom, primjerice za sve ono što je prije spomenuto. Svejedno, most nikada nije, ako je pravi most, najprije puki most i potom neki simbol. Most je isto tako malo samo neki simbol u smislu da izražava nešto što, strogo uzevši, njemu ne pripada. Uzmemo li most strogo, on se nikada ne pokazuje kao izražaj. Most je stvar, *samo to*. Samo? Kao stvar on *sabire* četvorstvo.

Naše je mišljenje, dakako, od davnina naviknuto da bit stvari postavi *odveć oskudno*. Ovo je tijekom zapadnjačkog mišljenja imalo za posljedicu predstavljanje stva-

ri kao nekog nepoznatog X koji se može karakterizirati zamjetnim svojstvima. Odatle gledano, pokazuje nam se dakako *sve što već pripada sabirućoj biti ove stvari*, kao naknadno tumačenjem upisani dodatak. Naprotiv, most nikada ne bio neki puki most ako ne bi bio stvar.

**PROSTOR JE
NEŠTO UPRO-
STORENO,
OSLOBOĐENO
U GRANICU –
GRČKI PERAS;
GRANICA NIJE
ONO PRI ČEMU
NEŠTO PRE-
STAJE, NEGO,
KAKO SU GRCI
SPOZNALI, GRA-
NICA JE ONO
ODAKLE NEŠTO
ZAPOČINJE
SVOJU BIT**

Most je dakako stvar *osobite* vrste; jer on sabire četvorstvo na takav način da mu dopusti neko *stanište*. Ali jedino nešto što i *samo* jest neko *mjesto* može uprostoriti neko stanište. Mjesto nije već prisutno pred nekim mostom. Ono doduše pruža, predstojeći mostu, mnogo položaja [*Stellen*] duž rijeke koji se nečim mogu popuniti. Jedno se od njih uzvisuje kao neko mjesto i to *mostom*. Tako na primjer most ne pridolazi da bi stajao na nekom mjestu, nego mjesto od samog mosta tek nastaje. Most je stvar što sabire četvorstvo, ali ga sabire na taj način da mu ustupa stanište. Iz tog se staništa određuju trgovi i putovi kojima se prostor uprostoruje.

Stvari, koje su na ovakav način mjesta, svagda tek dopuštaju prostor. Ono što ova riječ *prostor* (*Raum*) imenuje kaže njezino staro značenje. *Raum*, *rum* znači oslobođeni prostor [*Platz*] za naseobinu i tabor.

Prostor je nešto uprostoreno, oslobođeno u granicu – grčki *peras*. Granica nije ono pri čemu nešto prestaje, nego, kako su Grci spoznali, granica je ono odakle nešto *započinje svoju bit*. Zato je *der Begriff*, pojam, *horismos*, što znači granica. Prostor je bitno ono uprostoreno, prepušteno u svoju granicu. Uprostoreno je svagda dopušteno i tako sklopljeno, to jest sabrano preko nekog mjesta, to jest preko stvari takve vrste kao što je most. *Prema tome prostori dobivaju svoju bit iz mjesta, a ne iz 'prostora'*.

Stvari, koje kao mjesta dopuštaju neko *sjedište* [*Stätte*], nazivamo sada – pretječući tijekom raspre – građevinama. Zovu se tako jer su proizvedene [*hervorgebracht*] podizućom gradnjom. Koje vrste mora biti to proizvođenje, naime gradnja, iskuvavamo tek kada smo promislili bit stvari

koje iz sebe za svoje pravljenje zahtijevaju gradnju kao proizvođenje. Ove stvari su mjesta koja dopuštaju neko *sjedište* četvorstvu,

**NUMERIČKE
MJERE I NJIHOVE
DIMENZIJE, SAMO
ZATO ŠTO SU NA
SVE PROTEGNU-
TO OPĆE PRI-
MJENLJIVE, NIPO-
ŠTO NISU TEMELJ
ZA BIT PROSTORA
I MJESTA, KOJI BI
UZ POMOĆ MATE-
MATIČKOG BILI
IZMJERLJIVI**

koje *sjedište* svagda uprostoruje neki prostor. U biti ovih stvari kao *mjestâ* leži odnos *mjestâ* i *prostora*, a također i *odnošaj* *mjestâ* *spram* *čovjeka* koji se na njemu *zaustavlja*. *Stoga* ćemo sada

pokušati objasniti bit ovih stvari, koje se zovu gradnja, tako da ukratko promislimo sljedeće:

Prvo: u kojem su odnosu mjesto i prostor? I drugo: kakav je odnos čovjeka i prostora?

Most je neko mjesto. Kao takva stvar on dopušta neki prostor u koji su pripušteni zemlja i nebo, božanstvenici i smrtnici. Od strane mosta dopušteni prostor sadrži mnoštvo lokacija [*Plätze*] na različitoj blizini i daljini od mosta. Ove lokacije puštaju da se postave kao puke pozicije [*Stelle*] između kojih postoji izmjerljiv razmak; razmak – grčki: *stadion* – je svagda uprostoren, i to pukim pozicijama. Na taj način uprostoreni položaj jest prostor posebne vrste. On je kao razmak, kao *stadion*, ono što nam ta ista riječ *stadion* latinski kazuje: *spatium*, međuprostor. Tako mogu blizina i daljina između ljudi i stvari postati pukim daljinama, razmacima međuprostora. U prostoru, koji se predstavlja samo kao *spatium*, pojavljuje se sada

most kao puko nešto na nekoj poziciji, koji svagda može biti zauzet od strane bilo čega drugoga ili može biti nadomješten pukom markacijom. Nije dostatno iz prostora kao međuprostora ostaviti da se izdignu puka isprezanja po visini, širini i dubini. Tako ovo apstrahirano, latinski *abstractum*, predstavljamo kao čistu raznovrsnost triju dimenzija. Ono što ova raznovrsnost uprostoruje ne biva više određeno razmakom, nije više nikakav *spatium*, nego još samo *extensio*, protežnost. Prostor kao *extensio* daje se pak još jednom svesti, naime, na analitičko-algebarske relacije. Ono što ove uprostoruju jest mogućnost čisto matematske konstrukcije različitosti s proizvoljno mnogo dimenzija. Može li se ovo matematsko uprostorenje imenovati *nekim određenim prostorom*? No *neki određeni* prostor u ovom smislu ne sadrži nikakve prostore [*Räume*] i mjesta [*Plätze*]. U njemu ne nalazimo nikakva mjesta, to jest stvari od vrste kakva je most. Naprotiv, u prostorima, koji su uprostorenim mjestima, svagda leži prostor kao međuprostor,

**SMRTNICI JESU,
TO ZNAČI: OBITAVAJUĆI PRONOSE PROSTORE NA TEMELJU NJIHOVA BORAVKA PRI STVARI-MA I MJESTIMA. I SAMO DOK SMRTNICI PRONOSE PROSTORE PRIMJERENO SVOJOJ BITI, MOGU ONI KROZ NJIH PROLAZITI**

a u ovom opet prostor kao čista protežnost. *Spatium* i *extensio* svagda daju mogućnost da stvari i ono što stvari uprostoruje izmjerimo po razmacima, dužinama i pravcima i te mjere proračunamo. No numeričke mjere i njihove dimenzije, samo zato

što su na sve protegnuto *opće* primjenljive, nipošto nisu *temelj* za bit prostora i mjesta, koji bi uz pomoć matematičkog bili izmjerljivi. Ovdje ne možemo razmatrati u komu je smislu, međutim, moderna fizika bila prisiljena preko same stvari predstaviti prostorni medij kozmičkog prostora kao jedinstveno polje koje je određeno tijelom kao dinamičkim središtem.

Prostori, koje svakodnevno prolazimo, uprostoreni su od strane mjestâ, kojih se bit temelji u stvarima takve vrste kao što su građevine. Obratimo li pozornost na ove odnošaje između mjesta i prostorâ, između prostorâ i prostora, tada stječemo uporište za promišljanje odnosa čovjeka i prostora.

Besjedimo li o čovjeku i prostoru, tada je posrijedi to kako čovjek stoji na jednoj, a prostor na drugoj strani. No prostor nije nikakva nasuprotnost [*Gegenüber*] čovjeku. On nije ni izvanjski predmet ni nutarnji doživljaj. Nema ljudi i pokraj njih još izvanjski *prostor*, jer kada kažem: *neki čovjek* i tim riječima mislim na onoga koji jest na ljudski način, što znači da obitava, tada već imenom *neki čovjek* nazivam boravište u četvorstvu, pri stvarima. Također, i kada se odnosimo spram stvari koje nisu u dohvatljivoj blizini, boravimo pri stvarima samim. Udaljene stvari ne predstavljamo – kako se to uči u školi – puko nutarnje, tako da se predstave same od sebe odmotavaju kao nadomjestak u našoj nutrini i u glavi. Kada mi sada – svi mi – mislimo ovdje na stari most u Heidelbergu, tada upućivanje mišljenja prema nekom mjestu nije puki doživljaj ovdje prisutnih osoba; štoviše, pripada biti našeg pomišljanja *na* spomenuti most da to pomišljanje *u sebi prinosi* daljinu ovom mjestu. Mi odavde smo tamo kod mosta, a ne pri nekom sadržaju predstave u našoj svi-

jesti. Mi čak odavde možemo biti mnogo bliže svakom mostu nego onaj komu se on svakodnevno nudi kao bezbrižan prijelaz preko rijeke. Prostori i s njima *neki određen* prostor svagda su već uprostoreni u boravku smrtnika. Prostori se otvaraju time da su pripušteni u obitavanje ljudi. Smrtnici *jesu*, to znači: *obitavajući* pronose prostore na temelju njihova boravka pri stvarima i mjestima. I samo dok smrtnici pronose prostore primjereno svojoj biti, mogu oni kroz njih prolaziti. Ipak, pri idenju ne prestajemo nikad sa stajanjem. Štoviše, mi uvijek tako idemo prostorima da ih već pri tome odstojimo ako stalno boravimo pri bližim i daljim mjestima i stvarima. Kada idem prema izlazu dvorane, već sam ondje i ne bih uopće mogao tamo ići kada ne bih bio tako da sam već ondje. Ja nisam nikada samo ovdje kao ovo začahureno tijelo, nego sam ondje, što znači već pronosim prostor i samo tako ga mogu prolaziti.

Čak i onda kada smrtnici *idu u sebe*, ne napuštaju svoju međusobnu pripadnost četvorstvu. I kada – kako se kaže – mislimo na sebe, pridolazimo k sebi u povratnom putu od stvari, a da pritom *ne* žrtvujemo boravište pri stvarima. Štoviše, gubitak odnosa spram stvari, koji nastupa u depresivnim stanjima, gotovo da ne bi bio moguć ako i ovo stanje ne bi ostalo ono što kao ljudsko stanje jest, naime boravište *pri* stvarima. Samo ako to boravište već određuje bivstvovanje čovjeka, mogu nas stvari pri kojima jesmo više *ne* osloviti, mogu nas se više *ništa* ne ticati. Odnos čovjeka prema mjestima i preko mjesta prema prostorima počiva u obitavanju. Odnos čovjeka i prostora nije ništa drugo nego bitno mišljeno obitavanje. Promišljajući na upravo okušani način odnos između mjesta i prostora, kao i od-

nos čovjeka i prostora, svjetlo pada na bit stvari koje su mjesta i koje zovemo građevinama.

Most je stvar takve vrste. Mjesto dopušta jedinstvo zemlje i neba, božanstvenika i smrtnika u jedno sjedište, uređujući to sjedište u prostor. Mjesto uprostoruje četvorstvo u dvostrukom smislu. Mjesto *dopušta* četvorstvo i mjesto *uređuje* četvorstvo. Oboje, naime uprostorenje kao dopuštanje i uprostorenje kao uređenje, pripadaju skupa. Kao dvostruko uprostorenje mjesto je neka zaštita četvorstva ili kako ta ista riječ kaže: *ein Huis* (kuća), *ein Haus* (dom). Stvari koje su od vrste takvih mjesta nastanjuju [*behausen*] boravište čovjeka. Stvari ove vrste su nastanjenja, ali ne nužno i obitavališta u užem smislu.

Gradnja je proizvođenje [*Hervorbringen*] takvih stvari. Njezina bit počiva u tomu da ona odgovara vrsti tih stvari. Te stvari su mjesta koja dopuštaju prostore. Stoga je gradnja, budući da je uređenje mjesta,

GRADNJA I MIŠLJENJE SU SVAGDA, SVATKO NA SVOJ NAČIN, PRIJEKO POTREBNI OBITAVANJU; OBOJE SU PAK NEDOSTUPNI OBITAVANJU, DOK ODVOJENI TJERANJU SVOJE, UMJEŠTO DA JEDNO DRUGO SLUŠAJU

začinjanje i sklapanje prostora. Budući da gradnja proizvodi mjesta, sa sklapanjem njihovih prostora nužno dolazi prostor kao *spatium* i *extensio* u stvarne sklopove građevina. No sama gradnja nikada ne uobliču-

je *neki određen* prostor. Ni neposredno ni posredno. Ipak je gradnja, jer proizvodi stvari kao mjesta, bliža biti prostora i bit-

nom podrijetlu *nekoj određenog* prostora nego svekolika geometrija i matematika. Gradnja podiže mjesta koja četvorstvu uprostoruju sjedišta [*Stätte*]. Iz jedinstva, u kojemu zemlja i nebo, božanstvenici i smrtnici jedni drugima pripadaju, *prima* gradnja *upute* za svoje podizanje mjesta. Iz četvorstva gradnja *preuzima* mjeru za mjerenje i svako planiranje prostora koji su svagda uprostoreni zasnovanim mjestima. Građevine zaštićuju četvorstvo. One su stvari koje na svoj način čuvaju četvorstvo. Čuvati četvorstvo – spašavati zemlju, osjećati nebo, prihvaćati božanstvenike, provoditi smrtnike – ovo četverostruko čuvanje jest jednostrana bit stanovanja. Tako onda prave građevine oblikuju obitavanje u njegovu bit i nastanjuju ovu bit.

Tako označena gradnja jest neko odlikovano dopuštanje obitavanja. Ako zbilja to jest, tada je gradnja već odgovorila pozivu četvorstva. U tom odgovaranju utemeljeno je svekoliko planiranje, koje sa svoje strane projektom otvara primjerena okružja za orise [*Risse*].

Čim pokušavamo bit podižuće gradnje misliti iz dopuštanja obitavanja, iskušavamo jasnije na čemu počiva svako proizvođenje, što se obavlja kao gradnja. Uobičajeno je da proizvođenje uzimamo kao neku djelatnost, učinci koje za posljedak imaju neku zgotovljenu građevinu. Može se proizvođenje tako predstaviti: nešto je time zahvaćeno, ali ipak nije pogodena njezina bit, da je pronošanje koje iznosi. Gradnja, naime, pronosi četvorstvo u neku stvar – most – i iznosi stvar kao neko mjesto u ono već prisutno koje je tek sada *preko* ovog mjesta uprostoreno.

Proizvođenje se grčki naziva *tikto*. Korijenu *tec* ove drevne riječi pripada riječ *techne*, tehnika. Ovo za Grke ne zna-

či ni umjetnost/umijeće ni ručni rad, nego: (do)pustiti da se pojavi nešto kao ovo ili ono, tako ili drukčije. Grci misle *techne*, pro-izvođenje [*Hervorbringen*], polazeći od dopuštanja pojavljivanja. Ovo *te-*

chne, koje se ima tako misliti, od davnina se krije u tektonskom elementu arhitekture. Ono se iznova skriva, opet i odlučnije, u tehničnosti tehnike pogonskih strojeva. No bit se gra-

**NAVLASTITA
NEVOLJA OBITAVANJA POČIVA U
TOME DA SMRTNICI BIT OBITAVANJA TEK IMAJU
IZNOVA POTRAŽITI, DA ONI TEK
MORAJU NAUČITI
OBITAVATI**

đevinskog proizvođenja ne daje dostatno misliti ni iz umijeća gradnje ni iz inženjerskog posla u gradnji, a ni iz spajanju obaju. Građevinsko proizvođenje *ne bi bilo* također ni onda primjereno određeno ako bismo ga htjeli misliti u smislu izvornog grčkog *techne*: *samo* kao dopuštanje pojavljivanja koje nešto proizvedeno kao prisutno dostavlja u već prisutno.

Bit gradnje je dopuštanje obitavanja. Provedba biti gradnje znači podizanje mjesta usklađivanjem njihovih prostora. *Samo kada smo kadri stanovati, možemo graditi*. Pomislimo učas na jedan dom u Schwarzwald, koji je još prije dva stoljeća izgradilo seljačko obitavanje. Ovdje je ustrajnost mogućnosti *jedinstveno* pripustila zemlju i nebo, božanstvenike i smrtnike u stvari, podigla kuću. Ta je mogućnost postavila dom u zavjetrini na padini gore, okrenula ga jugu, usred pašnjaka, a u blizini izvora. Ta mu je ista mogućnost dala široko izbočit krov od šindra, koji svojim prikladnim nagibom nosi teret snijega i nisko se spuštajući čuva sebe od

oluje u dugim zimskim noćima. Mogućnost nije zaboravila ni kutak s nabožnim slikama i svetim predmetima iza zajedničkog stola, kao ni uprororiti posvećene površine za kolijevku i *drvo umrlih* [*Totenbaum*] – tako se ondje zove mrtvački sanduk – da time naznači različitim naraštajima oblikovanost njihova puta kroz vrijeme pod jednim krovom. Neki je zanat podigao taj dom, a taj zanat i sam izvire iz obitavanja koristeći se njegovim alatima i skelama kao stvari.

Samo kada smo kadri obitavati, možemo graditi. Upućivanje na švarcvaldski dom nipošto ne znači da se možemo i trebamo vratiti gradnji ovakvih domova, nego on predočuje na jednom *bivšem* stanovanju kako je *ono* znalo (moglo) graditi.

No obitavanje je *temeljna crta bivstvovanja*, primjereno kojem smrtnici jesu. Možda nešto jasnije izlazi na svjetlo, preko ovog pokušaja promišljanja obitavanja i gradnja, da gradnja pripada obitavanju i kako gradnja od njega pridobiva vlastitu bit. Već bi dostatno bilo kada bi obitavanje i gradnja prispjeli u *dostojanstvo upitnosti* i tako ostali među stvarima *dostojnima mišljenja*.

Da, pak, samo mišljenje pripada obitavanju u istom smislu kao i gradnja, samo na jedan drugi način, može posvjedočiti ovdje iskušani misaoni put.

Gradnja i mišljenje su svagda, svatko na svoj način, prijeko potrebni obitavanju. Oboje su pak nedostupni obitavanju, dok odvojeni tjeraju svoje, umjesto da jedno drugo slušaju. To su kadri kada oboje – gradnja kao i mišljenje – pripadaju obitavanju, ostaju u svojim granicama i znaju da jedno kao i drugo dolaze iz radionice dugog iskustva i neprestana vježbanja.

Pokušali smo misliti bit obitavanja. Idući korak na tomu putu bilo bi pita-

nje: Kako stoji s obitavanjem u našem problematičnom vremenu? Posvuda se govori, ne bez razloga, o oskudici stanova, i ne samo govori, nego i pristupa poslu. Oskudica se nastoji otkloniti osiguranjem stanova, potporom stambenoj gradnji, planiranjem svekolikog graditeljstva. No ma kako da manjak stanova bio tvrd i gorak, preprečujući i prijeteci – *navlastita nevolja obitavanja* ne počiva tek u manjku stanova. Navlastita nevolja obitavanja starija je od svjetskih ratova i razaranja, starija od povećanja broja stanovnika na zemlji i položaja industrijskog radnika. Navlastita nevolja obitavanja počiva u tome da smrtnici bit obitavanja tek imaju iznova potražiti, da oni *tek moraju naučiti obitavati*. Što onda (činiti) kada se neudomaćenost čovjeka sastoji u tome da čovjek *navlastitu* nevolju obitavanja još ne pomišlja *kao nevolju*? Čim čovjek pomišlja neudomaćenost, ona više nije nikakva bijeda. Ona je, pravilno pomišljena i dobro usčuvana, sam poziv što *poziva* smrtnike na obitavanje.

Kako bi pak drukčije smrtnici mogli odgovoriti ovom pozivu, nego tako da sa *svoje* strane pokušaju od sebe samih dovesti obitavanje do punine njegove biti? Oni to ispunjaju gradeći iz obitavanja i misleći za obitavanje.

S njemačkog jezika preveo Mario Kopic [Martin Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, u: isti: *Vorträge und Aufsätze*, Gesamtausgabe, sv. 7, Frankfurt/M. 2000.].

UZ HEIDEGGEROVO PITANJE ARHITEKTURE

**MARIO
KOPIĆ**

Predloženi esej *Gradnja Obitavanje Mišljenje* nastao je kao zapis predavanja što ga je možda najveći filozof ili, bolje rečeno, mislilac 20. stoljeća Martin Heidegger održao u Darmstadtu na konferenciji Čovjek i prostor (*Mensch und Raum*) 5. kolovoza 1951. godine. Raspravu je nakon predavanja moderirao Otto Bartning, a slušatelji i diskutan-ti bili su većinom arhitekti, poput Paula Bonatza i Richarda Rimerschmidta. Među njima je bio i budući arhitekt zgrade Berlinske filharmonije i Njemačke nacionalne knjižnice Hans Scharoun, ali i neki sociolozi poput Alfreda Webera, filozofi poput Hansa-Georga Gadamera i Joséa Ortege y Gassetta. Posrijedi je jedan od filozofski najrelevantnijih zapisa o arhitekturi koji je, ponajprije zbog svoje kompleksnosti, značajno utjecao na cijele naraštaje arhitekata, od Christiana Norberg-Schulza i Franka Lloyd Wrighta, preko Kennetha Fremptona i Louisa Kahna, do Reima Pietiläe i Paola Portoghesija. Arhitekt Alvar Aalto držao je, primjerice, ovaj esej s Heideggerovom posvetom čak na svom radnom stolu.

No s Heideggerova stajališta pitanje arhitekture *stricto sensu* sveudilj je bilo podređeno nekim fundamentalnijim pitanjima: Što znači stanovati, odnosno obitavati? Kako čovjek obitava? Odakle uopće aspiracija za stanovanjem ili obitavanjem negdje, a ne samo potreba za utočištem? Otkud ta težnja koja nadilazi životnu nužnost? A sva će se pitanja međusobno prizivati, sjedinjavati i smisleno sabirati u pitanje: Obitava li čovjek među bićima ili je pak mjera, kao i mogućnost njego-

va obitavanja, funkcija njegove otvorenosti onomu što svemu što jest omogućuje stajati i raskrivati se takvo kakvo jest? Heidegger neprestance naglašava da je obitavanje uvjetovano i naznačeno *otvorenosću* toj čovjekovoj transcendentnosti, a ne recimo samo građevinom ili ekonomijom koja se skriva iza nje. Građevina može biti itekako dobro planirana, laka za održavanje, privlačna cijenom, prozračna i otvorena svjetlosti i suncu, no to nipošto još nije jamstvo da će u njoj svoj prostor imati stanovanje, odnosno obitavanje. Obitavanje u Heideggerovu smislu, naime, pretpostavlja otvorenost – i iskustvo te otvorenosti – onome što nas vodi s onu stranu odomaćenosti stvari u neugodu otvorenog kao takvog, otvorenost za neudomaćeno. Obitavanje u fundamentalnom smislu započinje s neudomaćenošću (*Unheimlichkeit*). Zato valja razlikovati (genuino) obitavanje ili stanovanje i (tehničko) nastanjenje. Nastanjenje pretpostavlja određenu ekonomiju, neovisno je li to ekonomija potreba i skloništa (pred hladnoćom, vrućinom, ki-

šom, suncem, divljinom, drugima itd.) ili pak simbolička ekonomija, i ono obuhvaća estetsku, ornamentalnu dimenziju arhitekture. Obitavanje ili stanovanje spada pak u posve drugi poredak, spada u poredak bivstvovanja kao takvog. Bivstvovati znači obita-

**HEIDEGGER
NEPRESTANCE
NAGLAŠAVA DA
JE OBITAVANJE
UVJETOVANO
I NAZNAČENO
OTVORENOŠĆU
TOJ ČOVJEKO-
VOJ TRANS-
CENDENTNOSTI,
A NE RECIMO
SAMO GRAĐEVI-
NOM ILI EKONO-
MIJOM KOJA SE
SKRIVA IZA NJE**

vati. Ljudi naseljavaju svijet kao stanari. I tako se arhitektura pojavljuje kao tehničko rješenje problema ili pitanja koje nije tehničko nego ontološko. I povijesno. Jer ono ontološko svagda se izražavalo na brojne načine i svagda se već razotkrivalo u povijesti, znanosti, ekonomiji, politici itd.

**NAŠ OSJEĆAJ
ZA MJESTO, ZA
TO KAMO SPADAMO,
INTIMNO JE POVEZAN S
ČETVEROSTRUKIM
OBZORJEM,
ODNOSNO ČETVORSTVOM:
PRIJE SVEGA I IZNAD
SVEGA S NAŠIM
OSJEĆAJEM ZA
KONAČNOST**

Premda se pitanje o arhitekturi rađa iz same dubine Heideggerove misli o obitavanju i građenju, njegova se misao ne tiče prije svega i samo arhitekture. Tvrdnja da je Heideggerova filozofija zapravo *filozofija arhitekture* značila bi poprilično pretjerivanje. Heidegger, naime, pitanje o arhitekturi susreće na svom putu mišljenja, ne započinje s njim. Već na samom početku svog misaonog puta, u svojem kapitalnom djelu *Bivstvovanje i vrijeme*, Heidegger obitavanje poistovjećuje sa samom biti čovjeka, dakle načinom na koji čovjek jest. No tu bit čovjeka u smislu obitavanja Heidegger je mogao odrediti samo zato jer njegovo razumijevanje čovjeka ne počiva na predstavi čovjeka kao racionalne životinje (*animal rationale*) ni na razumijevanju čovjeka kao misaone supstancije (*res cogitans*) što stoji naspram protežne stvari (*res extensa*), nego on čovjeka na radikalno nov način razumije kao egzistenciju ili opstanak

(*Dasein*, doslovno: tu-bivstvovanje), dakle bivstvujuće čiji položaj nije položaj imanencije nego transcendencije. Samo ako je bit čovjeka sama egzistencija, možemo reći da čovjek obitava ili stane posred stvari. Čovjek obitava tako da u svojem bivstvovanju ne susreće samo stvari ili bića, nego i horizont iz kojeg te stvari i ta bića jesu: bivstvovanje kao takvo. Tu dimenziju obitavanja egzistencije sadrži i na nju eksplicitno upozorava Heideggerovo određenje čovjeka kao bivstvovanja-u-svijetu. Egzistencija jest na taj način da je za njezino bivstvovanje odlučan svijet, no ne svijet kao cjelina svega što jest, nego svijet kao prostor bivstvovanja. Biti čovjekom znači obitavati egzistencijalno. Pitanje obitavanja i doma, građenja i arhitekture, postavlja se tako samo onom bivstvjućem čija je ontološka posebnost bivstvovanje u svijetu kao prostoru bivstvovanja. Ako je čovjek u svijetu tako da je svijet njegov prostor, ako obitava u svijetu na taj način da za njega obitavanje postaje odlučnim pitanjem koje se materijalizira u realnim zgradama i u arhitekturi, tada je jasno da arhitektura može postati pitanjem samo ako i samo ondje gdje je moguće obitavati.

U eseju *Gradnja Obitavanje Mišljenje* Heidegger će poći od toga da obitavanje proishodi iz nužnosti da pronađemo svoje mjesto na zemlji. To mjesto, mjesto kojemu nas otvaraju građevine koje su namijenjene upravo tomu da ga otvore, jest upravo na zemlji i pod nebom, pred bogovima (božanstvenicima) i pred našom vlastitom smrtnošću. Naš osjećaj za mjesto, za to kamo spadamo, intimno je povezan s tim četverostrukim obzorjem, odnosno četvorstvom (*das Gevirt*, njemačka riječ u svezi s *Vierung*, u uporabi za ozna-

čavanje četiri uzdužna i poprečna smjera prema kojima se podižu katedrale): prije svega i iznad svega s našim osjećajem za konačnost, iz kojeg proizlazi osjećaj duboka poštovanja i čuđenja u suočavanju s prirodom koju kao smrtnici prihvaćamo i nudimo joj utočište u sebi. Potom s našim osjećajem za krov nad glavom, za nebo i tlo pod nama, za zemlju. Oboje naznačuje dubinu i sebi svojstven život: materijalna, materinska *zemlja* koja podupire i hrani, izniče u raslinju i zvjerinju, rasprostire se u stijene i vodu; *nebo* koje uključuje sunčev hod, mjesečev tijek, lutajuće sjajenje zvijezda, godišnja doba i njihovu mijenu, svjetlo i sumrak dana, tamu i jasnoću neba, podobnost i nepodobnost vremena, ptičje jato u letu i plavetnu dubinu etera...

Zemlja i nebo naznačuju dimenzije u skladu s kojima zauzimamo određeno mjesto i osi po kojima se orijentiramo. Nebo i zemlja, smrtnici i božanstvenici obdaruju nas najelementarnijim osjećajem mjesta. Heidegger kaže da smrtnici obitavaju time što *čuvaju* zemlju i nude joj utočište. To naspram ovladavanja i podjarmljivanja zemlje znači njezino oslobađanje u vlastitu prisutnost. Smrtnici obitavaju prihvaćajući nebo kao nebo, puštaju suncu i mjesecu njihov hod, ne izokreću noć u dan ni dan u mučni nemir. Smrtnici obitavaju očekujući božanstvenike kao božanstvenike. Zgrade, pak, dopuštajući nam obitavati, *sabiru* to četvorstvo u svojevrsnu intimnost i napeti sklad. No premda takav opis možda odgovara nekom povijesnom razdoblju svijeta, nije li se naše vrijeme nepovratno udaljilo od tog i takvog elementarnog obitavanja? Pri čitanju Heideggerova opisa četvorstva, unutar kojeg se odvija obitavanje, pitamo se nije li njegov model obitavanja nespojiv sa za-

htjevima tehnologiziranog, industrijaliziranog, urbanog života. Jer živimo u tehničkoj dobi kad je noć odista postala danom, u kojem ne očekujemo više nikakve božanstvenike, kad je zemlja odista kontrolirana i u kojem je odnos spram neba u velikim gradovima, u kojima danas većinom živimo, blago rečeno nebitan i beznačajan. U vremenu u kojem se znanost smjelo upušta u dubine svemira i širi horizont neba sve do vrtoglave i zastrašujuće beskonačnosti, ne možemo više hiniti da je nebo jedino obzorje i scena bijega ili povratka božanstvenika. Isto tako ne možemo više vjerovati da će zemlja uslijed demografske eksplozije u zemljama u razvoju i dalje biti tako velikodušna prema nama. Na njoj vlada ju istodobno glad i obilje, podjarmljivanje i pomanjkanje. Jedino naša *smrtnost* ostaje i dalje nepromjenljivim i prvotnim horizontom, onim horizontom koji ostaje neprestupivom i određujućom mogućnošću. Posrijedi je horizont s kojim život tehnike ne želi imati ništa, posrijedi je zapravo pokopani horizont. Hram, crkva, čak čovjekov dom ostavljali su prostor za smrt.

PRI ČITANJU HEIDEGGEROVA OPISA ČETVORSTVA, UNUTAR KOJEG SE ODVIJA OBITAVANJE, PITAMO SE NIJE LI NJEGOV MODEL OBITAVANJA NESPOJIV SA ZAHTJEVIMA TEHNOLOGIZIRANOG, INDUSTRIJALIZIRANOG, URBANOG ŽIVOTA

Smrt je imala svoje mjesto u životu i zato je za nju postojao prostor (i vrijeme). No sada više nemamo vremena ni prostora za smrt. Postoje *domovi* namijenjeni posebno umirućima, oni su daleko od svega i svih,

daleko od života, ali tu je čovjek prikračen za *mogućnost* umiranja. Smrt je postala teretom, a žalovanje nešto što valja obaviti što prije.

Ako su mjesto i mogućnost obitavanja, biti doma ili kod kuće, posvema ovisni o vlastitoj mogućnosti sabiranja krajnjih horizonata unutar kojih se razotkriva bit čovjeka, i ako naš osjećaj za prostor danas ne određuje više prije svega taj način razumijevanja mjesta, ne znači li to da je stanovanje, odnosno obitavanje postalo posvema nemoguće? Ili je naš položaj temeljne neudomačenosti, strukturne nemogućnosti biti doma u svijetu, premda upravo u času kad je svijet kao takav postao apsolutno domaća stvar, samorazumljiv i neupitan s onu stranu svoje puke dostupnosti? To možda objašnjuje činjenicu da se Heidegger pri razmišljanju o mogućnosti obitavanja kao odlučnom pitanju – koje je podloga građenju i pitanju obitavanja – latio razmatranja konstruk-

AKO JE NAŠ DOBA ODISTA DOBA TEHNOLOGIJE, TADA MORAJU PREMA ZAHTEJIVIMA MODERNISTIČKE ARHITEKTURE SAME ZGRADE, PA I NAŠ ODNOS SPRAM PROSTORA KAO TAKVOG, ODRAŽAVATI I PROSTORNO ORGANIZIRATI TO TEHNOLOŠKO PRISVAJANJE SVIJETA

cija kao što su švarcvaldska kuća ili stari most ponad rijeke Neckar u Heidelbergu. Ti primjeri, naime, svjedoče o svijetu kojega više nema. Gradnje su ostale na istom mjestu, ali bez osjećaja lociranosti. Heidegger višeput spominje i suvremenu, urbanu arhitekturu. Dakako, ona upravo može

potvrditi pretpostavku o nemogućnosti obitavanja u tehničko doba. Nije li iz nje jednostavno iščezlo svako poštovanje elemenata zemlje, neba, ljudske smrtnosti i odnosa spram svetog i božanskog? Nije li za nju karakteristična upravo nemogućnost sabiranja, do stanovite mjere i ravnodušje spram elementarnog okoliša kojemu je posve zagospodarila? Nije li i sam dom sveden samo na *stroj za obitavanje (machine-à-habiter)*, kako glasi znana Le Corbusierova formulacija? Ne teži li i sama zgrada za tim da se oslobodi zemlje, kao u slučaju Le Corbusierove Ville Savoye u Poissyju (1928. – 1931.), i proslavi ono što bi imalo značiti njezinu emancipaciju od prirode i elementarnog pomoću tehnološkosti? Otad će inženjer omogućiti modernom arhitektu trijumf nad tradicionalnom arhitekturom vezanom za zemlju.

Van Doesburgov manifest *Prema plastičnoj arhitekturi (Towards a Plastic Architecture)* primjerice zahtijeva od arhitekture moment lebdenja (*a floating aspect*) koji djeluje takoreći protiv prirodne teže – a problemom njegove izvedivosti neka se bavi inženjer. U homogenom, fizičkom prostoru moraju se prostori međusobno izmjenjivati, moraju biti na volju za razne funkcije i prilagodbe. Ako je naše doba odista doba tehnologije, tada moraju prema zahtjevima modernističke arhitekture same zgrade, pa i naš odnos spram prostora kao takvog, odražavati i prostorno organizirati to tehnološko prisvajanje svijeta. Mies van der Rohe primjerice u spisu *Umijeće gradnje i volja vremena (Baukunst und Zeitwille)* kaže da je arhitektura *volja vremena obuhvaćena prostorom ('raumgefaßter Zeitwille')*... *Moramo razumjeti da je svekolika arhitektura povezana sa*

svojim vremenom i može se manifestirati samo u živim nalogima i sredstvima određenog vremena. U povijesti nikada nije bilo drukčije. Ta je arhitektura volje (za voljom) izričito i programski izražena i u idućim tvrdnjama autora *ABC manifestata* (Hansa Schimmdta i Marta Stama): *‘Stroj’ nije budući raj u kojem bi tehnologija ispunila sve naše želje... Stroj nije ništa drugo nego nemilosrdni diktat mogućnosti i naloga svojstvenih našem životu. Određuje kako moramo razmišljati i što moramo razumjeti.* To je definicija vremena stroja s kojom se Heidegger slaže. Tehnika je sveobuhvatna i sadrži apsolutni zahtjev. Posrijedi je proces koji obuhvaća i ljudska bića koja se sve više pokazuju kao prirodna *zaliha* što je treba organizirati, mobilizirati i usmjeravati na što veću produktivnost. S tehnologijom se u posebno urbanim okolišima sve više rađa homogenost i uniformnost. Gradovi postaju sve više nalik jedni na druge. Možemo zato razumjeti zašto se Heidegger zadržavao u provinciji. Njegovo mišljenje je njome bitno određeno. Genuinom obitavanju suprotstavljao je tehničko nastanjenje. Mjesto u autentičnom smislu (kao prostor u kojem se otvara četvorstvo) smatrao je protivnošću mrežnom prostoru tehnike, prostoru reprezentacije i matematičkog projektiranja.

Možemo li u svjetlu tih i takvih Heideggerovih uvida zaključiti da suvremena arhitektura, arhitektura u razdoblju tehnološke znanosti, ne znači drugo nego tek djelovanje na realizaciji vladavine čovjekove premoći i neograničene vladavine nad svim što jest, dakle radikalnu nemogućnost obitavanja? Je li moguće obitavanje na zemlji ako se zemlja posvema umakla i ostavila čovjeka kao jedino mje-

MOŽEMO LI U SVJETLU TIH I TAKVIH HEIDEGGEROVIH UVIDA ZAKLJUČITI DA SUVREMENA ARHITEKTURA, NE ZNAČI DRUGO NEGO RADIKALNU NEMOGUĆNOST OBITAVANJA

zahtjeve, ili pak možda u nekim slučajevima otvara i prostor s onu stranu te ekonomije, no tako da se gradnjom ne vraća jednostavno na osjećaj prostora kako ga je razvio Heidegger?

Tehnološko obitavanje postavlja čovjeka u jedinstven i dosad neznan položaj povijesne neudomaćenosti. Ondje gdje suvremena arhitektura mimo modernističke utopije, koja je ono mehaničko i tehnološko prihvaćala možda odveć naivno i mesijanski, prepoznaje i priznaje opasnost koju je uočio Heidegger, dužna je opetovano otvoriti prostor, između sabiranja i raspršenosti, između zemlje i svijeta, kao i oboje povezati, brinući se da oni ostanu to što jesu. Samo u tom međuprostoru (*spatium*) možemo danas odista *stanovati*, možemo danas *obitavati*. Samo tako arhitektura može dati prostor samom prostoru, oprostori ga, odnosno osloboditi ga i konstruirati za konačnu i smrtnu ljudsku egzistenciju. ■

rilo svijeta zasićena stvarima u njihovoj raspoloživoj prisutnosti i reprezentiranosti? Daje li suvremena arhitektura samo još dodatni pečat tehniziranoj, mehaničkoj sudbini nastanjenja, svedenoj na makroekonomske